

भारत का राजपत्र The Gazette of India भारताचे राजपत्र

असाधारण
EXTRAORDINARY
असाधारण

भाग 12 अनुभाग 1
Part XII Section 1
भाग बारा अनुभाग 1

प्राधिकार से प्रकाशित
PUBLISHED BY AUTHORITY
प्राधिकाराद्वारे प्रकाशित

सं. 2]	नई दिल्ली, सितम्बर 22-28, 2016/भाद्र 31-आश्विन 6 (शक) 1938	[खंड 17
No. 2]	NEW DELHI, SEPTEMBER 22-28, 2016/ BHADRA 31-ASHWIN 6, (SAKA) 1938	[Vol. 17
अं. २]	नवी दिल्ली, सप्टेंबर २२-२८, २०१६/ भाद्र ३१-आश्विन ६ (शके) १९३८	[खंड १७
स्वंतत्र संकलन म्हणून फाईल करण्यासाठी या भागाला वेगळे पृष्ठ क्रमांक दिले आहेत.		

विधि और न्याय मंत्रालय

(विधायी विभाग)

नई दिल्ली, सितम्बर 22-28, 2016/भाद्र 31-आश्विन 6 (शक) 1938

(1) दि प्रोहिबिशन ऑफ चाईल्ड मॅरिज एक्ट, 2006, (2) दि एक्सप्लोजिव सबस्टन्सेस एक्ट, 1908, (3) दि आइडेन्टिफिकेशन ऑफ प्रिजनर्स एक्ट, 1920, (4) दि कन्टिन्जन्स फंड ऑफ इंडिया एक्ट, 1950, (5) दि शेड्यूल्ड ट्राईब्स एण्ड अदर ट्रेडिशनल फॉरेस्ट ड्वेलर्स (रेकग्निशन ऑफ फॉरेस्ट राईट्स) एक्ट, 2006 के मराठी अनुवाद राष्ट्रपती के प्राधिकार से प्रकाशित किये जाते है और ये प्राधिकृत पाठ (केंद्रीय विधि) अधिनियम, 1973 (1973 का 50) की धारा 2 के खण्ड (क) के अधीन उनके मराठी प्राधिकृत पाठ समझे जायेंगे।

MINISTRY OF LAW AND JUSTICE

(LEGISLATIVE DEPARTMENT)

New Delhi, September 22-28, 2016/Bhadra 31-Ashwin 6 (SAKA) 1938

The Translation in Marathi of (1) The Prohibition of Child Marriage Act, 2006 (2) The Explosive Substances Act, 1908, (3) The Identification of Prisoners Act, 1920,

(१)

(4) The Contingency Fund of India Act, 1950, (5) The Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006 are hereby published under the authority of the President and shall be deemed to be the authoritative texts thereof in Marathi under clause (a) of Section 2 of the Authoritative Texts (Central Laws) Act, 1973 (50 of 1973).

विधि व न्याय मंत्रालय

(विधायी विभाग)

नवी दिल्ली, सप्टेंबर २२-२८, २०१६/ भाद्र ३१-आश्विन ६ (शके) १९३८

पुढील अधिनियमांचे म्हणजे (१) दि प्रोहिबिशन ऑफ चार्ड्ड मॅरिज ॲक्ट, २००६, (२) दि एक्सप्लोजिव सबस्टन्सेस ॲक्ट, १९०८, (३) दि आईडेण्टिफिकेशन ऑफ प्रिजनर्स ॲक्ट, १९२०, (४) दि कण्टिन्जन्स फंड इंडिया ॲक्ट, १९५०, (५) दि शेड्यूल ट्राईब्स ॲण्ड अदर ट्रेडिशनल फॉरेस्ट ड्वेलर्स (रेकग्निशन ऑफ फॉरेस्ट राईट्स) ॲक्ट, २००६ या अधिनियमांचा मराठी अनुवाद याद्वारे, राष्ट्रपतींच्या प्राधिकाराने प्रसिद्ध करण्यात येत असून प्राधिकृत पाठ (केंद्रीय विधि) अधिनियम, १९७३ (१९७३ चा ५०) याच्या कलम २, खंड (क) अन्वये हा अनुवाद त्या अधिनियमाचे प्राधिकृत पाठ आहेत असे समजले जाईल.

निर्देशसूची

INDEX

अनुक्रमांक Serial No.	अधिनियमाचे नाव Name of the Act	पृष्ठ क्रमांक Page No.
(१)	(२)	(३)
१	बाल-विवाह प्रतिबंध अधिनियम, २००६ The Prohibition of Child-Marriage Act, 2006	३
२	स्फोटक पदार्थ अधिनियम, १९०८ The Explosive Substances Act, 1908	८
३	कैद्यांची ओळख पटविण्याबाबत अधिनियम, १९२० The Identification of Prisoners Act, 1920	१०
४	भारताचा आकस्मिकता निधी अधिनियम, १९५० The Contingency Fund of India Act, 1950	१२
५	अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक वनवासी (वन हक्क मान्य करणे) अधिनियम, २००६ The Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006.	१३

बाल-विवाह प्रतिबंध अधिनियम, २००६

(२००७ चा अधिनियम क्रमांक ६)

(१३ जुलै २०१६ रोजी यथाविद्यमान)

[१० जानेवारी, २००७]

बाल-विवाह विधिपूर्वक लावण्यास प्रतिबंध करण्याकरिता आणि तत्संबंधित किंवा तदनुषंगिक बाबींसाठी तरतूद करण्याकरिता अधिनियम.

भारतीय गणराज्याच्या सत्तावन्नाव्या वर्षी, संसदेद्वारे तो पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

१. (१) या अधिनियमास, बाल-विवाह प्रतिबंध अधिनियम, २००६ असे म्हणावे.

संक्षिप्त नाव,
व्याप्ती व प्रारंभ.

(२) तो, जम्मू व काश्मीर राज्य खेरीज करून संपूर्ण भारतास लागू आहे आणि तो, भारताबाहेरील व भारतापलिकडील सर्व भारतीय नागरिकांनाही लागू आहे :

परंतु असे की, या अधिनियमात अंतर्भूत असलेली कोणतीही गोष्ट पाँडेचरीच्या संघ राज्यक्षेत्रातील रनोन्साँ (संत्यागी) यांना लागू असणार नाही.

(३) तो, केंद्र सरकार, राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे नियत करील अशा दिनांकास अंमलात येईल ; आणि निरनिराळ्या राज्यांकरिता निरनिराळे दिनांक नियत करता येतील आणि या अधिनियमाच्या प्रारंभासंबंधातील कोणत्याही तरतुदीमधील कोणत्याही निर्देशाचा एखाद्या राज्याच्या संबंधातील अन्वयार्थ, त्या राज्यात ती तरतूद अंमलात येण्याबाबतच्या निर्देशाप्रमाणे लावण्यात येईल.

२. या अधिनियमात, संदर्भानुसार दुसरा अर्थ अपेक्षित नसेल तर,—

व्याख्या.

(क) “ बालक ” याचा अर्थ, पुरुष असल्यास वयाची एकवीस वर्षे पूर्ण न झालेली, आणि स्त्री असल्यास, वयाची अठरा वर्षे पूर्ण न झालेली व्यक्ती, असा आहे ;

(ख) “ बाल-विवाह ” याचा अर्थ, विवाहातील कोणताही एक विवाहपक्ष हा बालक असेल असा विवाह, असा आहे ;

(ग) विवाहाच्या संबंधात “ विवाहपक्ष ” याचा अर्थ, ज्यांचा विवाह विधिपूर्वक लावण्यात येत आहे किंवा लावण्यात येणार आहे असा कोणताही पक्ष, असा आहे ;

(घ) “ बाल-विवाह प्रतिबंध अधिकारी ” या संज्ञेत, कलम १६, पोटकलम (१) अन्वये नियुक्ती करण्यात आलेला बाल-विवाह प्रतिबंध अधिकारी, यांचा समावेश होतो ;

१९८४ चा
६६.

(ड) “ जिल्हा न्यायालय ” याचा अर्थ, ज्या कोणत्याही क्षेत्रात कुटुंब न्यायालय अधिनियम, १९८४ याच्या कलम ३ अन्वये कुटुंब न्यायालय स्थापन करण्यात आले असेल त्या क्षेत्रात, असे कुटुंब न्यायालय, आणि ज्या कोणत्याही क्षेत्रात कुटुंब न्यायालय नसेल, परंतु नगर दिवाणी न्यायालय असेल त्या क्षेत्रात ते न्यायालय, आणि इतर कोणत्याही क्षेत्रात मूळ अधिकारितेचे मुख्य दिवाणी न्यायालय, असा आहे आणि त्यामध्ये, या अधिनियमातील बाबींसंबंधात अधिकारिता असलेले न्यायालय म्हणून राज्य शासन राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे विनिर्दिष्ट करील अशा, अन्य दिवाणी न्यायालयाचा समावेश होतो ;

१८७५ चा
१.

(च) “ अज्ञान ” याचा अर्थ, सज्ञानता अधिनियम, १८७५ याच्या तरतुदींअन्वये जी व्यक्ती सज्ञान झाली नसल्याचे मानले जाईल अशी व्यक्ती, असा आहे.

३. (१) प्रत्येक बाल-विवाह-मग तो या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी किंवा नंतर विधिपूर्वक लावण्यात आलेला असो-विवाहाच्या वेळी जो विवाहपक्ष बालक होता, त्याच्या विकल्पानुसार शून्यकरणीय असेल :

विवाहपक्ष बालक
असल्यास त्याच्या
विकल्पानुसार तो
बाल-विवाह
शून्यकरणीय
असणो.

परंतु असे की, विवाह निरर्थक ठरवणाऱ्या हुकूमनाम्याद्वारे बाल-विवाह निर्भावित करण्यासाठी, विवाहाच्या वेळी विवाहातील जो विवाहपक्ष बालक होता त्या पक्षासच केवळ, जिल्हा न्यायालयामध्ये याचिका दाखल करता येईल.

(२) याचिका दाखल करतेवेळी याचिकाकर्ता अज्ञान असेल तर, बाल-विवाह प्रतिबंध अधिकाऱ्यासमवेत याचिकाकर्त्याचा पालक किंवा वादमित्र यांच्यामार्फत याचिका दाखल करता येईल.

(३) या कलमाखालील याचिका, कोणत्याही वेळी, मात्र याचिकाकर्ता बालकाची सज्जानतेची दोन वर्षे पूर्ण होण्यापूर्वी दाखल करता येईल.

(४) या कलमान्वये विवाह निरर्थक ठरवणारा हुकूमनामा देताना, जिल्हा न्यायालय, विवाहातील दोन्ही पक्षांना आणि त्यांचे मातापिता किंवा पालक यांना, विवाहप्रसंगी दुसऱ्या पक्षाकडून त्यांना मिळालेला पैसा, मूल्यवान वस्तू दागदागिने, आणि इतर अहेराच्या वस्तू, किंवा, अशा मूल्यवान वस्तू, दागदागिने, इतर अहेराच्या वस्तू आणि पैसा यांच्या मूल्याइतकी रक्कम, दुसऱ्या पक्षाला, त्याच्या किंवा तिच्या मातापित्यांना किंवा, यथस्थिति, पालकाला, परत करण्याचे निदेश देणारा आदेश काढील :

परंतु असे की, संबंधित पक्षांना जिल्हा न्यायालयासमोर हजर राहण्याची आणि असे आदेश काढू नये, याबाबत कारण दाखविण्याची नोटीस दिल्याखेरीज, या कलमान्वये कोणताही आदेश काढण्यात येणार नाही.

बाल-विवाहाच्या स्त्री विवाहपक्षाचा निर्वाहखर्च व निवास यांसाठी तरतूद. ४. (१) कलम ३ अन्वये हुकूमनामा देताना, जिल्हा न्यायालय, बाल-विवाहातील पुरुष विवाहपक्षाला आणि अशा विवाहातील पुरुष विवाहपक्ष अज्ञान असेल तर त्याचे मातापिता किंवा पालक यांना स्त्री विवाहपक्षाला तिच्या पुनर्विवाहापर्यंत निर्वाहखर्च देण्याचा, अंतरिम किंवा अंतिम आदेश, देऊ शकेल.

(२) बालिकेच्या गरजा, विवाहित असताना ती उपभोगत असलेले राहणीमान आणि निर्वाहखर्च देणाऱ्या पक्षाच्या उत्पन्नाचे साधन, या गोष्टी विचारात घेऊन जिल्हा न्यायालय, प्रदान करावयाच्या निर्वाहखर्चाचे प्रमाण निर्धारित करील.

(३) निर्वाहखर्च दरमहा किंवा एकरकमी प्रदान करण्याचा निदेश देता येईल.

(४) कलम ३ अन्वये याचिका करणारा पक्ष हा जर स्त्री विवाहपक्ष असेल तर जिल्हा न्यायालयास तिच्या पुनर्विवाहापर्यंत तिच्या निवासाबाबतही योग्य तो आदेश काढता येईल.

बाल-विवाहातून जन्मलेल्या अपत्यांचा ताबा व निर्वाहखर्च. ५. (१) बाल-विवाहातून जर अपत्यांचा जन्म झाला असेल तर अशा अपत्यांच्या ताब्यासाठी, जिल्हा न्यायालय समुचित आदेश देईल.

(२) या कलमान्वये अपत्यांच्या ताब्यासाठी आदेश काढताना जिल्हा न्यायालय, अपत्यांचे कल्याण आणि सर्वाधिक हित या बाबी प्रामुख्याने विचारात घेईल.

(३) अपत्यांच्या ताब्याच्या आदेशामध्ये, अपत्यांचे सर्वाधिक हित जोपासले जाईल अशा रीतीने दुसऱ्या पक्षाला अपत्याला भेटण्याची मुभा कशी देता येईल याबाबत यथोचित निदेश आणि बालकाच्या हितासाठी जिल्हा न्यायालय उचित मानील, असे अन्य आदेश देखील, अंतर्भूत असतील.

(४) जिल्हा न्यायालयास, विवाहातील पक्ष किंवा त्यांचे मातापिता वा पालक यांच्याकडून, अपत्यांच्या निर्वाहखर्चाची तरतूद करण्यासाठी देखील समुचित आदेश काढता येईल.

बाल-विवाहातून जन्मलेल्या अपत्यांची औरसता. ६. कलम ३ अन्वये विवाह निरर्थक ठरवणाऱ्या हुकूमनाम्याद्वारे बाल-विवाह जरी निर्भावित झाला तरीही, हुकूमनामा देण्यापूर्वी अशा विवाहातून जन्मलेले किंवा गर्भावस्थेत असलेले कोणतेही अपत्य-मग ते या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी किंवा नंतर जन्मास आलेले असो-सर्व प्रयोजनार्थ औरस अपत्य असल्याचे मानण्यात येईल.

कलम ४ किंवा कलम ५ यांअन्वये काढण्यात आलेल्या आदेशांमध्ये फेरबदल करण्याचा जिल्हा न्यायालयाचा अधिकार. ७. याचिका प्रलंबित असताना, इतकेच नव्हे तर ती अंतिमतः निकालात काढल्यानंतर देखील कोणत्याही वेळी, परिस्थितीमध्ये बदल झाल्यास, कलम ४ किंवा कलम ५ यांअन्वये काढण्यात आलेल्या कोणत्याही आदेशांमध्ये भर घालण्याचा, त्यात फेरबदल करण्याचा व तो मागे घेण्याचा अधिकार जिल्हा न्यायालयाला असेल.

ज्या न्यायालयात याचिका करावयाची ते न्यायालय. ८. कलम ३, ४ व ५ यांअन्वये अनुतोष देण्याच्या प्रयोजनार्थ अधिकारिता असलेल्या जिल्हा न्यायालयात, प्रतिवादी किंवा बालक ज्या ठिकाणी राहत असेल किंवा ज्या ठिकाणी विवाह विधिपूर्वक लावण्यात आला असेल किंवा ज्या ठिकाणी विवाहपक्ष शेवटचे एकत्र राहिले असतील किंवा याचिका दाखल केल्याच्या दिवशी याचिकाकर्ता ज्या ठिकाणी राहत असेल, अशा ठिकाणावर अधिकारिता असलेल्या जिल्हा न्यायालयाचा अंतर्भाव असेल.

९. अठरा वर्षावरील जो कोणी प्रौढ पुरुष बाल-विवाह करील, तो दोन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या सश्रम करावासाच्या किंवा एक लाख रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस किंवा दोन्ही शिक्षांस, पात्र असेल. बालिकेशी विवाह करणाऱ्या प्रौढ पुरुषाला शिक्षा.

१०. जो कोणी, बाल-विवाह लावील, त्याचे चालन करील, त्याचे निदेशन करील किंवा त्यास अपप्रेरणा देईल त्याने, तो विवाह बाल-विवाह नव्हता असे त्याला सकारण वाटत असल्याचे सिद्ध न केल्यास, त्याला दोन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या सश्रम करावासाची आणि एक लाख रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाची शिक्षा होईल. बाल-विवाह विधिपूर्वक लावण्याबद्दल शिक्षा.

११. (१) जेव्हा एखादे बालक बाल-विवाह करील त्या बालकास सांभाळणारी व्यक्ती मग-मातापिता म्हणून असो किंवा पालक म्हणून असो किंवा अन्य कोणतीही व्यक्ती असो किंवा कायदेशीर वा बेकायदेशीर अशा अन्य कोणत्याही नात्याने कोणतीही व्यक्ती म्हणून असो, तसेच व्यक्तीच्या एखाद्या संघटनेचा किंवा संघाचा सदस्य म्हणून असो-विवाहास चालना देणारी कोणतीही कृती करील किंवा तो विधिपूर्वक लावण्यास परवानगी देईल किंवा तो विधिपूर्वक लावण्यास प्रतिबंध करण्यात हलगर्जीपणाने कसूर करील-यामध्ये बाल-विवाहास उपस्थित राहणारी किंवा त्यात सहभागी होणारी व्यक्ती यांचाही समावेश होतो-ती व्यक्ती, दोन वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या सश्रम करावासाच्या शिक्षेस आणि एक लाख रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेसदेखील पात्र होईल : बाल-विवाह विधिपूर्वक लावण्यासाठी चालना किंवा परवानगी देणाऱ्यास शिक्षा.

परंतु असे की, कोणत्याही महिलेस कारावासाची शिक्षा होणार नाही.

(२) या कलमाच्या प्रयोजनार्थ, एतद्विरुद्ध काहीही शाबीत झालेले नसेल तर तोपर्यंत, असे गृहीत धरण्यात येईल की, अज्ञान बालकाचा विवाह झाला असेल अशा प्रकरणात अज्ञान बालकाला सांभाळणाऱ्या व्यक्तीने विवाह विधिपूर्वक लावण्यास प्रतिबंध करण्यात हलगर्जीपणाने कसूर केली आहे.

१२. जेथे बालक अज्ञान असेल तेथे,-

(क) त्याला कायदेशीर पालकाच्या ताब्यातून काढून घेण्यात आले असेल किंवा भुरळ पाडून नेण्यात आले असेल ; किंवा

(ख) त्याला एखाद्या जागेतून निघून जाण्यास जबदस्तीने भाग पाडले असेल किंवा कपटाने प्रवृत्त केले असेल ; किंवा

(ग) विवाहाच्या प्रयोजनार्थ त्याची विक्री करण्यात आली असेल आणि कोणत्याही प्रकारे विवाह करण्यास त्याला भाग पाडले असेल किंवा अज्ञान बालकाचा विवाह केल्यानंतर त्याची विक्री किंवा त्याचा अपव्यापार करण्यात आला असेल किंवा अनैतिक प्रयोजनार्थ त्याचा वापर करण्यात आला असेल तर,

असा विवाह रद्दबातल ठरेल.

१३. (१) या अधिनियमात एतद्विरुद्ध काहीही अंतर्भूत असले तरी, बाल-विवाह प्रतिबंध अधिकाऱ्याने अर्ज केल्यावरून किंवा तक्रारीद्वारे किंवा अन्य प्रकारे कोणत्याही व्यक्तीकडून माहिती मिळाल्यावरून प्रथम वर्ग न्याय दंडाधिकारी, किंवा महानगर दंडाधिकारी यांची, अधिनियमाचे उल्लंघन करणारा बाल-विवाह आयोजित करण्यात आला आहे किंवा विधिपूर्वक लावण्यात येणार आहे, अशी खात्री पटली तर, असा दंडाधिकारी, व्यक्तीची एखादी संघटना किंवा संघ यांचे सदस्य असलेल्या व्यक्तीसह कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध, अशा बाल-विवाहास प्रतिबंध करणारा मनाईहुकूम काढील. बाल-विवाहास प्रतिबंध करणारा मनाईहुकूम काढण्याचा न्यायालयाचा अधिकार.

(२) बाल-विवाह विधिपूर्वक लावण्यात येत आहे किंवा येत आहेत याबाबत वैयक्तिक माहिती असलेली किंवा तसे सकारण वाटत असलेली कोणतीही व्यक्ती आणि त्या संभाव्यतेशी संबंधित वाजवी माहिती असणारी संघटना यांना पोट-कलम (१) अन्वये तक्रार करता येईल.

(३) एखादे विश्वसनीय वृत्त किंवा माहिती यांच्या अधारे प्रथम वर्ग न्याय दंडाधिकारी किंवा महानगर दंडाधिकारी यांचे न्यायालय यांना देखील स्वतः होऊन दखल घेता येईल.

(४) अक्षय तृतीयेसारख्या विवक्षित दिवशी विधिपूर्वक लावण्यात येणाऱ्या सामूहिक बाल-विवाहांना प्रतिबंध करण्याच्या प्रयोजनाकरिता, जिल्हा दंडाधिकारी हा, बाल-विवाह प्रतिबंध अधिकाऱ्याकडे या अधिनियमाअन्वये किंवा तदन्वये प्रदान करण्यात आलेले सर्व अधिकार असलेला, बाल-विवाह प्रतिबंध अधिकारी असल्याचे मानण्यात येईल.

विवक्षित परिस्थितीत अज्ञान बालकाचा विवाह शून्यवत ठरणे.

(२) राज्य शासनास, त्या वस्तीमधील समाजसेवेची पार्श्वभूमी असलेल्या आदरणीय व्यक्तीला किंवा ग्राम पंचायतीच्या किंवा नगरपालिकेच्या अधिकाऱ्याला किंवा शासनाच्या किंवा सार्वजनिक उपक्रमाच्या अधिकाऱ्याला किंवा अशासकीय संघटनेच्या पदाधिकाऱ्याला, बाल-विवाह प्रतिबंध अधिकाऱ्याला साहाय्य करण्याविषयी विनंती देखील करता येईल आणि अशी व्यक्ती, अधिकारी किंवा, यथस्थिति, पदाधिकारी, त्यानुसार कृती करण्यास बांधील असेल.

(३) बाल-विवाह प्रतिबंध अधिकाऱ्याची पुढील कर्तव्ये असतील :-

(क) बाल-विवाह विधिपूर्वक लावण्यास प्रतिबंध करण्यासाठी त्याला योग्य वाटेल अशी कारवाई करणे ;

(ख) या अधिनियमाच्या तरतुदींचे उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्तींवर प्रभावीपणे खटला चालविण्याकरिता साक्षीपुरावा गोळा करणे ;

(ग) एकतर वैयक्तिक प्रकरणांत सल्ला देणे किंवा वस्तीमधील रहिवाशांना बाल-विवाह विधिपूर्वक लावण्यात, चालना देण्यात, मदत करण्यात, साहाय्य करण्यात किंवा मुभा देण्यात सहभागी न होण्याबाबत सर्वसाधारणपणे समुपदेशन करणे ;

(घ) बाल-विवाहातून निर्माण होणाऱ्या अनिष्ट गोष्टींबाबत जाणीव निर्माण करणे ;

(ङ) बाल-विवाहाच्या प्रश्नाबाबत समाजामध्ये संवेदनशीलता निर्माण करणे ;

(च) राज्य शासन निदेश देईल अशी नियतकालिक विवरणे व आकडेवारी सादर करणे ; आणि

(छ) राज्य शासन त्यास नेमून देईल अशी अन्य कार्ये व कर्तव्ये पार पाडणे.

(४) राज्य शासन, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे, तीत विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा शर्ती व मर्यादा यांच्या अधीन राहून, पोलीस अधिकाऱ्यांचे तीत विनिर्दिष्ट करण्यात येतील असे अधिकार, बाल-विवाह प्रतिबंध अधिकाऱ्याकडे विनिहित करील आणि बाल-विवाह प्रतिबंध अधिकारी, अधिसूचनेत विनिर्दिष्ट करण्यात येतील अशा शर्तींना व मर्यादांना अधीन राहून, अशा अधिकारांचा वापर करील.

(५) बाल-विवाह प्रतिबंध अधिकाऱ्याला कलम ४, ५ व १३ खालील आदेशाकरिता आणि कलम ३ अन्वये बालकासहित, न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा अधिकार असेल.

१८६० चा १७. बाल-विवाह प्रतिबंध अधिकारी हे, भारतीय दंड संहितेच्या कलम २१ च्या अर्थातर्गत लोकसेवक ४५. असल्याचे मानण्यात येईल.

बाल-विवाह प्रतिबंध अधिकारी हे लोकसेवक असणे.

१८. हा अधिनियम किंवा त्याखाली करण्यात आलेला कोणताही नियम किंवा आदेश यांना अनुसरून सद्भावपूर्वक केलेल्या किंवा करावयाचा इरादा असलेल्या कोणत्याही कृतीच्या बाबतीत, बाल-विवाह प्रतिबंध अधिकाऱ्याच्या विरुद्ध, कोणताही दावा, खटला किंवा अन्य कायदेशीर कार्यवाही दाखल करता येणार नाही.

सद्भावपूर्वक केलेल्या कृतीस संरक्षण.

१९. (१) राज्य शासन, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्याकरिता नियम करू शकेल.

राज्य शासनाचा नियम करण्याचा अधिकार.

(२) या अधिनियमाअन्वये करण्यात आलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यावर शक्य तितक्या लवकर राज्य विधानमंडळासमोर मांडण्यात येईल.

२०. हिंदू विवाह अधिनियम, १९५५ याच्या कलम १८ मध्ये, खंड (क) ऐवजी पुढील खंड दाखल करण्यात येईल :-

सन १९५५ चा अधिनियम क्रमांक २५ ची सुधारणा.

“(क) कलम ५ च्या खंड (तीन) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या शर्तीचे उल्लंघन झाल्यास, दोन वर्षांपर्यंत असू शकेल अशा सश्रम कारावासाची किंवा एक लाख रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाची शिक्षा होईल किंवा दोन्ही शिक्षा होतील.”

१९२९ चा २१. (१) बाल-विवाह विरोधी अधिनियम, १९२९ हा याद्वारे निरसित करण्यात येत आहे.
१९. (२) असे निरसन झाले असले तरीही, या अधिनियमाच्या प्रारंभी उक्त अधिनियमाखाली प्रलंबित किंवा चालू असलेली सर्व प्रकरणे व अन्य कार्यवाही ही, जणू काही हा अधिनियम संमत झालेला नव्हता असे मानून निरसित अधिनियमाच्या तरतुदीनुसार चालू राहील व निकालात काढली जाईल.

निरसन व व्यावृत्ती.

स्फोटक पदार्थ अधिनियम, १९०८

(१९०८ चा अधिनियम क्रमांक ६)^१

(१७ जून २०१६ रोजी यथाविद्यमान)

[८ जून, १९०८]

स्फोटक पदार्थासंबंधीच्या कायद्यामध्ये आणखी सुधारणा करण्यासाठी अधिनियम.

ज्याअर्थी, स्फोटक पदार्थासंबंधीच्या कायद्यामध्ये आणखी सुधारणा करणे आवश्यक आहे ;

त्याअर्थी, याद्वारे तो पुढीलप्रमाणे अधिनियमित करण्यात येत आहे :—

१. (१) या अधिनियमास स्फोटक पदार्थ अधिनियम, १९०८ असे म्हणावे.

संक्षिप्त नाव,
व्याप्ती व प्रयुक्ती.

^२[(२) याची व्याप्ती संपूर्ण भारतभर असेल^३***, आणि तो ^४[भारताबाहेरील] भारताच्या नागरिकांना सुद्धा लागू आहे.]

^५[२. या अधिनियमातील,

व्याख्या.

(क) “ स्फोटक पदार्थ ” या शब्दप्रयोगात, कोणताही स्फोटक पदार्थ बनवण्यास लागणारे कोणतेही साहित्य, तसेच कोणत्याही स्फोटक पदार्थाद्वारे किंवा त्याच्या मदतीने स्फोट घडवून आणण्यासाठी किंवा घडवून आणण्यात साहाय्य करण्यासाठी वापरलेले, किंवा वापरण्याचे योजिलेले किंवा जुळविलेले कोणतेही उपकरण संच, यंत्र, अवजार किंवा साहित्य, तसेच अशा कोणत्याही उपकरण संचाचा, यंत्राचा किंवा अवजाराचा कोणताही भाग; याचा समावेश असल्याचे समजण्यात येईल ;

(ख) “ विशेष प्रवर्गातील स्फोटक पदार्थ ” या शब्दप्रयोगात,

रिसर्च डेव्हलपमेंट एक्सप्लोजिव (आरडीएक्स), पेन्टा एरीथ्रीटॉल टेट्रा नायट्रेट (पीईटीएन), हाय मेल्टिंग एक्सप्लोजिव (एचएमएक्स), ट्राय नायट्रो टोल्याुन (टीएनटी), लो टेंपरेचर प्लास्टिक एक्सप्लोजिव (एलटीपीई), कंपोझीशन एक्सप्लोर्डिंग (सीई), (२,४,६ फिनेल मिथेल नायट्रामीन किंवा टेट्रील), ओसीटीओएल (हाय मेल्टिंग एक्सप्लोजिव आणि ट्राय नायट्रो टोल्याुन यांचे मिश्रण), प्लास्टिक एक्सप्लोजिव खडकी-१ (पीईके-१) आणि आरडीएक्स/टीएनटी संयुगे आणि त्याच प्रकारची इतर स्फोटके आणि त्यांचा संयोग आणि स्फोट घडवून आणणारी रिमोट कंट्रोल साधने आणि या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ केंद्र सरकारने अधिसूचनेद्वारे राजपत्रात विनिर्दिष्ट केलेले कोणतेही इतर पदार्थ आणि त्यांचा संयोग, यांचा समावेश असल्याचे समजण्यात येईल.

३. जी कोणतीही व्यक्ती बेकायदेशीरपणे आणि विद्वेषाने,—

जीवितास किंवा
मालमत्तेस धोका
पोहोचवू
शकणाऱ्या स्फोट
घडवून
आणण्यासाठी
शिक्षा.

(क) कोणत्याही स्फोटक पदार्थाने, जीवितास धोका निर्माण होऊ शकेल किंवा मालमत्तेस गंभीर हानी पोहोचू शकेल अशा प्रकारचा स्फोट घडवून आणील मग, प्रत्यक्षात त्यामुळे व्यक्तीला किंवा मालमतेला कोणतीही इजा पोहोचलेली असो वा नसो तिला आजीव कारावासाची किंवा, दहा वर्षांपेक्षा कमी नसेल इतक्या कालावधीसाठी, कोणत्याही एका स्वरूपाच्या सश्रम कारावासाची शिक्षा होईल आणि ती द्रव्यदंडासही पात्र होईल ;

(ख) विशेष प्रवर्गातील कोणत्याही स्फोटक पदार्थाने जीवितास धोका निर्माण होऊ शकेल किंवा मालमतेला गंभीर हानी पोहोचू शकेल अशा प्रकारचा स्फोट घडवून आणील मग-प्रत्यक्षात त्यामुळे व्यक्तीला किंवा मालमतेला कोणतीही इजा पोहोचलेली असो वा नसो—तिला, मृत्युदंडाची, किंवा आजीव सश्रम कारावासाची शिक्षा होईल, आणि ती द्रव्यदंडासही पात्र होईल.

१. या अधिनियमाचा विस्तार गोवा, दमण आणि दीव येथे १९६२ चा विनियम १२, याच्या कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे, फेरबदलांसह करण्यात आला, आणि पॉडिचेरी येथे १९६३ चा विनियम ७ याचे कलम ३ व अनुसूची एक अन्वये अंमलात आला आहे. (१ ऑक्टोबर १९६३ रोजी व तेव्हापासून) ; आणि दादरा व नगर हवेली येथे, १९६३ चा विनियम ६, याचे कलम २ व अनुसूची एक यांद्वारे (१ जुलै १९६५ रोजी व तेव्हापासून) ; लक्षद्वीपचे संपूर्ण संघ राज्यक्षेत्र येथे १९६५ चा विनियम ८, कलम २ व अनुसूची यांद्वारे (१ ऑक्टोबर १९६७ रोजी व तेव्हापासून) ; सिक्कीम राज्यात अधिसूचना क्र. जी.एस.आर. २०१, दिनांक ३० जानेवारी १९७६ (१ फेब्रुवारी १९७६ रोजी व तेव्हापासून) ; अंमलात आला आहे.

२. अनुकूलन आदेश १९५० द्वारे मूळ पोट कलमाऐवजी दाखल करण्यात आले.

३. सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक ३, कलम ३ व अनुसूची यांद्वारे “ भाग ख मधील राज्याव्यतिरिक्त ” हे शब्द निरसित करण्यात आले.

४. वरील अधिनियमाच्या कलम ३ व अनुसूचीद्वारे “ जेथे जेथे ते असतील ” या ऐवजी दाखल करण्यात आले.

५. सन २००१ चा अधिनियम क्रमांक ५४, कलम २ अन्वये कलमे २ ते ५ ऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

स्फोट घडवण्याचा
प्रयत्न करण्यासाठी
किंवा जीवितास वा
मालमत्तेस धोका
पोहचवण्याच्या हेतूने
स्फोटके तयार करणे
किंवा बाळगणे,
यासाठी शिक्षा.

४. जी कोणतीही व्यक्ती, बेकायदेशीरपणे किंवा विद्वेषाने,—

(क) स्फोटक पदार्थाने किंवा विशेष प्रवर्गातील स्फोटक पदार्थाने जीवितास धोका निर्माण होऊ शकेल किंवा मालमत्तेला गंभीर हानी पोहोचू शकेल अशा प्रकारचा स्फोट घडवून आणण्याच्या हेतूने कोणतीही कृती करील किंवा स्फोटक पदार्थाने किंवा विशेष प्रवर्गातील स्फोटक पदार्थाने असा स्फोट घडवून आणण्याचा कट रचील ; किंवा

(ख) जीवितास धोका निर्माण करण्याच्या किंवा मालमत्तेला गंभीर हानी पोहचवण्याच्या हेतूने, किंवा त्याच्या योगाने भारतातील जीवित संकटात घालण्यास किंवा मालमत्तेस गंभीर हानी पोहचवण्यास इतर कोणत्याही व्यक्तीस, सक्षम करण्याच्या हेतूने कोणतेही स्फोटक पदार्थ किंवा विशेष प्रवर्गातील स्फोटक पदार्थ तयार करील किंवा ते स्वतःजवळ बाळगील किंवा स्वतःच्या नियंत्रणाखाली ठेवील,

तिला, असा कोणताही स्फोट झाला वा न झाला तरी, आणि एखाद्या व्यक्तीस किंवा मालमत्तेची प्रत्यक्षात हानी झाली वा न झाली तरी,

(एक) कोणत्याही स्फोटक पदार्थाच्या बाबतीत, आजीव कारावासाची किंवा दहा वर्षांपर्यंत असू शकेल इतकी, कोणत्याही एका स्वरूपाच्या कारावासाची शिक्षा होईल, आणि तो द्रव्यदंडासही पात्र असेल ;

(दोन) विशेष प्रवर्गातील स्फोटकांच्या बाबतीत, आजीव सश्रम कारावासाची किंवा दहा वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या कालावधीची सश्रम कारावासाची शिक्षा होईल आणि ती द्रव्यदंडासही पात्र असेल.

संशयास्पद
स्थितीत स्फोटके
तयार करण्याबद्दल
किंवा
बाळगण्याबद्दल
शिक्षा.

५. जी कोणतीही व्यक्ती, कोणताही स्फोटक पदार्थ किंवा विशेष प्रवर्गातील स्फोटक पदार्थ, ती तो कायदेशीर उद्देशासाठी तयार करीत नाही किंवा स्वतःजवळ बाळगीत नाही किंवा स्वतःच्या नियंत्रणाखाली ठेवीत नाही असा वाजवी संशय निर्माण होईल अशा परिस्थितीत ते तयार करील किंवा जाणीवपूर्वक स्वतःजवळ बाळगील किंवा स्वतःच्या नियंत्रणाखाली ठेवील अशा व्यक्तीला, ती स्फोटके तिने कायदेशीर उद्देशाने तयार केली किंवा बाळगली किंवा स्वतःच्या नियंत्रणाखाली ठेवली असल्याचे दाखविता आले नाही तर तिला,—

(क) कोणत्याही स्फोटक पदार्थाच्या बाबतीत, दहा वर्षांपर्यंत असू शकेल, इतक्या मुदतीच्या कारावासाची शिक्षा होईल आणि ती द्रव्यदंडासही पात्र असेल ;

(ख) कोणत्याही विशेष प्रवर्गातील स्फोटक पदार्थाच्या बाबतीत, आजीव सश्रम कारावासाची शिक्षा, किंवा दहा वर्षांपर्यंत असू शकेल इतक्या मुदतीची सश्रम कारावासाची शिक्षा होईल, आणि ती द्रव्यदंडासही पात्र असेल.]

अपप्रेरकास शिक्षा.

६. जी कोणतीही व्यक्ती, या अधिनियमान्वये कोणत्याही अपराधासाठी पैशाचा पुरवठा करून, किंवा याचना करून, जागा उपलब्ध करून देऊन, साहित्याचा पुरवठा करून, किंवा कोणत्याही रीतीने या अधिनियमाखालील कोणताही गुन्हा घडवून आणील किंवा ते साध्य करील किंवा त्यासाठी, समुपदेशन करील, साहाय्य करील, अपप्रेरणा देईल, किंवा सहाय्यक होईल, अशा व्यक्तीस, त्या अपराधासाठी तरतूद केलेली शिक्षा देण्यात येईल.

अपराधाच्या
न्यायचौकशीवरील
निर्बंध.

७. कोणतेही न्यायालय, संबंधित ^१[* * *] ^२[जिल्हा दंडाधिकाऱ्याच्या] संमतीने असेल त्याव्यतिरिक्त अन्य बाबतीत, कोणत्याही व्यक्तीची, या अधिनियमाखाली घडलेल्या अपराधासाठी न्यायचौकशी करणार नाही.

१. विधि अनुकूलन आदेश, १९३७ द्वारे “स्थानिक प्रशासन” हा शब्द वगळण्यात आला.

२. सन २००९ चा अधिनियम क्रमांक ५४ याच्या कलम ३ अन्वये वरील मजकूर दाखल करण्यात आला.

कैद्यांची ओळख पटविण्याबाबत अधिनियम, १९२०

(१९२० चा अधिनियम क्रमांक ३३)^१

(३० जून २०१६ रोजी यथाविद्यमान)

[९ सप्टेंबर, १९२०]

सिद्धदोषी व्यक्ती व इतर व्यक्ती यांची मापे व छायाचित्रे घेण्याचा प्राधिकार देण्याकरिता अधिनियम.

ज्याअर्थी, सिद्धदोषी व्यक्ती व इतर व्यक्ती यांची मापे व छायाचित्रे घेण्यासाठी प्राधिकार देणे समयोचित आहे ; त्याअर्थी याद्वारे पुढीलप्रमाणे अधिनियमित करण्यात येत आहे :—

१. (१) या अधिनियमास, कैद्यांची ओळख पटविण्याबाबत अधिनियम, १९२० असे म्हणावे ; आणि संक्षिप्त नाव व व्याप्ती.
२. [(२) तो, संपूर्ण भारतास ^३ [१ नोव्हेंबर, १९५६ च्या लगतपूर्वी भाग ख मधील राज्यांमध्ये समाविष्ट होती ती राज्यक्षेत्रे वगळून]] लागू असेल.]
२. या अधिनियमात विषयानुसार किंवा संदर्भानुसार कोणताही प्रतिकूल अर्थ नसेल तर,— व्याख्या.
- (क) “ मापे ” या संज्ञेत, बोटोंचे ठसे आणि पावलांचे ठसे, याचा समावेश आहे ;
- १८९८ चा ५. (ख) “ पोलीस अधिकारी ” याचा अर्थ, पोलीस ठाण्याचा प्रभारी अधिकारी, * फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८ याच्या प्रकरण चौदा अन्वये अन्वेषण करणारा पोलीस अधिकारी किंवा पोलीस उप निरीक्षकाच्या दर्जापेक्षा कमी दर्जाचा नसेल असा इतर कोणताही पोलीस अधिकारी, असा आहे ; आणि
- (ग) “ विहित ” याचा अर्थ, या अधिनियमाखाली केलेल्या नियमांद्वारे विहित, असा आहे.
३. (क) जिला एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा अधिक मुदतीच्या सश्रम कारावासाच्या शिक्षेस पात्र असलेल्या कोणत्याही अपराधासाठी किंवा तदनंतरच्या ज्या अपराधाच्या दोषसिद्धीनंतर ती वाढीव शिक्षेस पात्र ठरेल अशा कोणत्याही अपराधासाठी सिद्धदोषी ठरविण्यात आले असेल ; किंवा सिद्धदोषी व्यक्तींची मापे, इत्यादी, घेणे.
- १८९८ चा ५. (ख) जिला * फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८ याच्या कलम ११८ अन्वये तिच्या चांगल्या वर्तणुकीकरिता जामीन देण्याचा आदेश देण्यात आला असेल,
- अशी प्रत्येक व्यक्ती, तिला फर्माविण्यात आल्यास पोलीस अधिकाऱ्याला विहित रीतीने आपली मापे व छायाचित्रे घेऊ देईल.
४. जिला एका वर्षाच्या किंवा त्यापेक्षा अधिक मुदतीच्या सश्रम कारावासाच्या शिक्षेस पात्र असलेल्या अपराधाच्या संबंधात अटक करण्यात आली आहे अशी कोणतीही व्यक्ती, पोलीस अधिकाऱ्याकडून तिला फर्मावण्यात आले तर, तिची मापे विहित रीतीने घेऊ देईल.
- १८९८ चा ५. ५. * फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १८९८ खालील कोणत्याही अन्वेषणाच्या किंवा कार्यवाहीच्या प्रयोजनांसाठी एखाद्या व्यक्तीस तिचे माप घेऊ घ्यावे किंवा छायाचित्र काढू घ्यावे यासाठी निदेश देणे इष्ट आहे, अशी दंडाधिकाऱ्याची खात्री पटली असेल तर, त्यास तशा आशयाचा आदेश काढता येईल, आणि त्या प्रकरणात असा आदेश ज्या व्यक्तीशी संबंधित असेल त्या व्यक्तीस आदेशात विनिर्दिष्ट केलेल्या वेळी व अशा ठिकाणी हजर करण्यात येईल किंवा ती उपस्थित राहील आणि यथास्थिति, पोलीस अधिकाऱ्याला ती आपली मापे किंवा छायाचित्रे घेऊ देईल : एखाद्या व्यक्तीने आपली मापे किंवा छायाचित्रे घेऊ घ्यावीत यासाठी आदेश देण्याचा दंडाधिकाऱ्याचा अधिकार.
- परंतु असे की, प्रथम वर्ग दंडाधिकाऱ्याखेरीज इतर कोणताही, एखाद्या व्यक्तीचे छायाचित्र काढू देण्यासाठी निदेश देणारा कोणताही आदेश काढता येणार नाही :

१. या अधिनियमात, तो मुंबईस लागू होत असताना १९२२ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ११, १९३५ चा ४, १९३५ चा २१, १९५९ चा ५६ याद्वारे आणि १९७० चा ३५ याद्वारे महाराष्ट्राला लागू होत असताना सुधारणा करण्यात आली आहे.

२. विधि अनुकूलन आदेश, १९५० द्वारे पोट-कलम २ ऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यात आला आहे.

३. विधि अनुकूलन (क्र.३) आदेश, १९५६ द्वारे “ भाग ख राज्य ” ऐवजी दाखल करण्यात आला आहे.

४. आता, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) याचे प्रकरण नऊ पहा.

५. आता, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) याचे कलम ११७ पहा.

६. आता, फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (१९७४ चा २) पहा.

परंतु आणखी असे की, अशा अन्वेषणाच्या किंवा कार्यवाहीच्या संबंधात एखाद्या व्यक्तीस काही वेळासाठी अटक करण्यात आली असल्याखेरीज, या कलमाखाली कोणताही आदेश काढता येणार नाही.

मापे, इत्यादी घेऊ
देण्यास प्रतिकार.

६. (१) ज्या कोणत्याही व्यक्तीला या अधिनियमाखाली तिची मापे किंवा छायाचित्र घेऊ देण्यास फर्माविण्यात आले असेल त्या व्यक्तीने छायाचित्रे किंवा मापे घेऊ देण्यास प्रतिकार केल्यास किंवा नकार दिल्यास, ती घेण्यासाठी आवश्यक त्या सर्व उपायांचा वापर करणे विधिसंमत असेल.

(२) या अधिनियमाखाली मापे व छायाचित्रे घेऊ देण्यास प्रतिकार करणे किंवा नकार देणे हे भारतीय दंड संहिता याच्या १८६० चा ४५. कलम १८६ खाली अपराध असल्याचे मानण्यात येईल.

दोषमुक्तीनंतर
छायाचित्रे व
मापांचा अभिलेख
इत्यादी नष्ट
करणे.

७. एक वर्ष किंवा त्याच्यापेक्षा जास्त मुदतीकरिता सश्रम कारावासाच्या शिक्षेस पात्र असणाऱ्या अपराधाबद्दल पूर्वी कधी दोषी ठरली नसेल, अशा कोणत्याही व्यक्तीची, या अधिनियमाच्या तरतुदीनुसार घेण्यात आलेली मापे किंवा घेण्यात आलेले छायाचित्र, हे कोणत्याही न्यायालयाकडून तिला न्यायचौकशीशिवाय किंवा विनादोषारोप किंवा दोषमुक्त करून, मुक्त करण्यात आले असेल तर, अशा प्रकारे घेण्यात आलेली सर्व मापे आणि सर्व छायाचित्रे [तिची व्यस्तचित्रे (निगेटीव्ह) आणि प्रती दोन्ही] ही, न्यायालयाने किंवा (न्यायचौकशीखेरीज अशा व्यक्तीस सोडून देण्यात आले असल्याच्या प्रकरणी) जिल्हा दंडाधिकार्याने किंवा उपविभागीय अधिकाऱ्याने लेखी नमूद करावयाच्या कारणास्तव अन्यथा निदेश दिले नसल्यास, नष्ट करण्यात येतील किंवा तिच्याकडे सोपवण्यात येतील.

नियम करण्याचा
अधिकार.

८. (१) राज्य शासनास ^१ [राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे] या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी नियम करता येतील.

(२) विशेषतः आणि पूर्वगामी तरतुदीच्या सर्वसाधारणतेस बाध न येऊ देता, अशा नियमात पुढील बाबींसाठी तरतूद करता येईल, त्या बाबी अशा :—

- (क) कलम ५ अन्वये व्यक्तींची छायाचित्रे घेण्यावरील निर्बंध ;
- (ख) ज्या ठिकाणी मापे आणि छायाचित्रे घेण्यात येतील ती ठिकाणे ;
- (ग) ज्या स्वरूपात मापे घ्यावयाची असतील ते स्वरूप ;
- (घ) ज्या पद्धतीने कोणत्याही प्रकारची किंवा प्रकारांची मापे घेण्यात येतील अशी पद्धत ;
- (ङ) कलम ३ अन्वये छायाचित्र घेतेवेळी त्या व्यक्तीने परिधान करावयाचे कपडे ;
- (च) मापांच्या आणि छायाचित्रांच्या अभिलेखांचे जतन, सुरक्षित अभिरक्षा, ते नष्ट करणे व त्यांची विल्हेवाट लावणे.

^१ [(३) या कलमाखाली करण्यात आलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर राज्य विधानमंडळापुढे ठेवण्यात येईल.]

दावारोध.

९. या अधिनियमाअन्वये किंवा या अधिनियमाखाली केलेल्या नियमांन्वये, सद्भावपूर्वक केलेल्या किंवा करण्याचे योजिलेल्या कोणत्याही गोष्टीबद्दल कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध दावा, खटला किंवा इतर कार्यवाही दाखल करता येणार नाही.

१. १९८६ चा अधिनियम क्रमांक ४, कलम २ आणि अनुसूची याद्वारे समाविष्ट करण्यात आला (दिनांक १५ मे १९८६ रोजी व तेव्हापासून).

भारताचा आकस्मिकता निधी अधिनियम, १९५०

(१९५० चा अधिनियम क्रमांक ४९)^१

(१० जून २०१६ रोजी यथाविद्यमान)

[१४ ऑगस्ट, १९५०]

आकस्मिकता निधी स्थापन करण्यासाठी व त्याचे परिरक्षण करण्यासाठी तरतूद करण्याबाबत अधिनियम.

संसदेद्वारे, तो पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

१. या अधिनियमास भारताचा आकस्मिकता निधी अधिनियम, १९५० असे म्हणावे.

संक्षिप्त नाव.

२. ^२ [(१)] भारताचा आकस्मिकता निधी या नावाचा अग्रधनाच्या स्वरूपातील एक आकस्मिकता निधी स्थापन करण्यात येईल. या निधीत भारताच्या एकत्रित निधीमधून आणि निधीपैकी ^३ [रुपये पन्नास कोटी] इतकी रक्कम प्रदान करण्यात येईल :

भारताचा
आकस्मिकता
निधी स्थापन
करणे.

^४ [परंतु असे की, २८ जुलै, १९९९ पासून सुरू होणाऱ्या व ३१ मार्च, २००० रोजी संपणाऱ्या कालावधीमध्ये, हे कलम “रुपये पन्नास कोटी” या शब्दांऐवजी “रुपये पाचशे पन्नास कोटी” अशा फेरबदलाच्या अधीन राहून लागू होईल.]

* * * * *

^६ [(२) वित्त विधेयक, २००५ ला ज्या दिनांकाला व ज्या दिनांकापासून राष्ट्रपतीची अनुमती मिळेल त्या दिनांकाला व त्या दिनांकापासून पोट-कलम (१) अन्वये भारताच्या एकत्रीकृत निधीतून किंवा निधीमधून भारताच्या आकस्मिकता निधीमध्ये प्रदान करावयाची रक्कम पाचशे कोटी रुपयांपर्यंत वाढविता येईल.]

३. भारताचा आकस्मिकता निधी, राष्ट्रपतीच्या वतीने, वित्त मंत्रालयामधील भारत सरकारच्या सचिवाकडून धारण करण्यात येईल आणि अशा निधीमधून, अनपेक्षित खर्च भागविण्याच्या प्रयोजनाव्यतिरिक्त, विधिद्वारे करण्यात आलेल्या विनियोजनांअन्वये, अशा खर्चाला संसदेची अधिकृत मंजूरी मिळेपर्यंत, कोणत्याही आगाऊ रकमा काढण्यात येणार नाहीत.

आकस्मिकता
निधीची अभिरक्षा
आणि त्यामधून
रकमा काढणे.

४. ^७ [(१)] केंद्र सरकारला, या अधिनियमातील उद्दिष्टांची प्रयोजने पार पाडण्यासाठी ^८ [राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे] भारताच्या आकस्मिकता निधीची अभिरक्षा, त्यामध्ये रक्कम भरणे आणि त्या निधीमधून रक्कम काढणे या संबंधात असलेले किंवा त्यास साहाय्यभूत ठरणारे सर्व बाबींचे विनियमन करणारे नियम करता येतील.

नियम करण्याचा
अधिकार.

^९ [(२) या अधिनियमाअन्वये केलेला प्रत्येक नियम तो करण्यात आल्यानंतर होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर, ते सत्रासीन असताना, एका सत्राने बनलेल्या अथवा दोन किंवा अधिक क्रमवर्ती सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता ठेवला जाईल, आणि पूर्वोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्रांच्या पाठोपाठचे सत्र संपण्यापूर्वी जर, त्या नियमात कोणतेही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले अथवा तो नियम करण्यात येऊ नये याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर तो नियम अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अंमलात येईल किंवा यथास्थिति, मुळीच अंमलात येणार नाही ; तथापि अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा शून्यीकरणामुळे, तत्पूर्वी त्या नियमाखाली करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेस बाध येणार नाही.]

१. हा अधिनियम, १९६२ चा अधिनियम क्रमांक १२ च्या कलम ३ व अनुसूचीद्वारे गोवा, दमण व दीव १९६३ चा अधिनियम क्रमांक ६ च्या कलम २ व अनुसूची एक द्वारे दादरा व नगर हवेली आणि १९६३ चा अधिनियम क्रमांक ७ च्या कलम ३ व अनुसूची एक द्वारे पाँडेचरीसाठी लागू करण्यात आला आहे.

२. सन २००५ चा अधिनियम क्रमांक १८, कलम ११५ द्वारे कलम २ ला पोट-कलम (१) असा नवीन क्रमांक देण्यात आला.

३. सन १९७६ चा अधिनियम क्रमांक ८१, कलम २ द्वारे “तीस कोटी रुपये” या मजकुराऐवजी दाखल करण्यात आला.

४. सन १९९९ चा अधिनियम क्रमांक २९, कलम २ द्वारे दोन परंतुकांऐवजी एकच परंतुक, त्यात बदल करून ठेवले.

५. सन १९७२ चा अधिनियम क्रमांक १०, कलम २ द्वारे पूर्वी समाविष्ट करण्यात आलेले परंतुक सन १९७६ चा अधिनियम क्रमांक ८१ याच्या कलम २ द्वारे वगळण्यात आले (दि.९ फेब्रुवारी १९७२ रोजी व तेव्हापासून).

६. सन २००५ चा अधिनियम क्रमांक १८, कलम ११५ द्वारे हे पोट-कलम दाखल करण्यात आले.

७. सन १९८२ चा अधिनियम क्रमांक ५१ द्वारे कलम ४ ला त्याचे पोट-कलम (१) असा नवीन क्रमांक देण्यात आला.

८. वरील अधिनियमाच्या कलम २ द्वारे समाविष्ट करण्यात आले.

९. भारताचे आकस्मिकता निधीबाबतच्या नियमासाठी जी.एस.आर.ओ. खंड सहा, इंग्रजी पृष्ठ ३३३ पहा.

अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक वनवासी (वन हक्क मान्य करणे)

अधिनियम, २००६

(सन २००७ चा अधिनियम क्रमांक २)

(३० जून २०१६ रोजी यथाविद्यमान)

[२९ डिसेंबर, २००६]

जे पिढ्यान्पिढ्या वनांमध्ये राहत आहेत परंतु ज्यांच्या हक्कांची नोंद होऊ शकलेली नाही अशा, वनवासी अनुसूचित जनजाती आणि इतर पारंपरिक वनवासी, यांच्या वन हक्कांना व वन जमिनीवरील त्यांच्या भोगवट्यास मान्यता देण्यासाठी आणि असे वन हक्क व भोगवटा त्यांच्याकडे निहित करण्यासाठी ; अशा प्रकारे निहित केलेल्या वन हक्कांची नोंद करण्यासाठी मूलभूत कार्यपद्धतीची आणि वन जमिनीसंबंधातील अशा वन हक्कांच्या मान्यतेसाठी व त्यांच्या निहितीकरणासाठी आवश्यक असलेल्या पुराव्यांचे स्वरूप याकरिता तरतूद करण्यासाठी अधिनियम.

ज्याअर्थी, वनवासी अनुसूचित जनजाती आणि इतर पारंपरिक वनवासी यांच्या मान्यताप्राप्त हक्कांमध्ये, जैवविविधतेचा निरंतर वापर करणे, तिचे संधारण करणे आणि पारिस्थितीक समतोल राखणे यांबद्दलच्या जबाबदाऱ्या आणि प्राधिकार यांचा, आणि त्यांद्वारे वनवासी अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक वनवासी यांच्या उपजीविकेची आणि अन्न सुरक्षेची सुनिश्चिती करताना, वन संधारणाची पद्धत सक्षम करणे, यांचा समावेश होतो ;

आणि ज्याअर्थी, वसाहती सरकारच्या राजवटीत तसेच स्वतंत्र भारतात, राज्य वनांचे एकत्रीकरण करताना, अनुसूचित जनजातींच्या व इतर पारंपरिक वनवासींच्या वडिलोपार्जित जमिनीवरील वन हक्कांना व त्यांच्या वसतिस्थानाला पर्याप्त मान्यता न दिल्यामुळे, वनसृष्टी टिकवून ठेवण्याशी आणि तिला सक्षम करण्याशी ज्यांचा घनिष्ट संबंध आहे, अशा वनवासी अनुसूचित जनजातींवर आणि इतर पारंपरिक वनवासींवर खरोखरच अन्याय झाला आहे ;

आणि ज्याअर्थी, सरकारी विकास कामांमुळे ज्यांना आपल्या घरातून विस्थापित होण्यास भाग पाडण्यात आले होते अशा व्यक्तींसह, वनवासी अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक वनवासी यांचा धारणाधिकारविषयक आणि येण्याजाण्याचा वन हक्क मिळण्याबाबतची दीर्घकाळापासूनची अनिश्चितता दूर करणे आवश्यक झाले आहे.

त्याअर्थी, तो, भारतीय गणराज्याच्या सत्तावत्राव्या वर्षी संसदेकडून पुढीलप्रमाणे अधिनियमित होवो :—

प्रकरण एक

प्रारंभिक

१. (१) या अधिनियमास, अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक वनवासी (वन हक्क मान्य करणे) अधिनियम, **संक्षिप्त नाव व प्रारंभ.** २००६ असे म्हणावे.

(२) तो, जम्मू व काश्मीर राज्य खेरीजकरून संपूर्ण भारतास लागू असेल.

(३) तो, केंद्र सरकार, **राजपत्रातील** अधिसूचनेद्वारे, नियत करील अशा दिनांकास अंमलात येईल.

२. या अधिनियमात, संदर्भानुसार अन्य अर्थ अपेक्षित नसेल तर,—

व्याख्या.

(क) “सामूहिक वन साधनसंपत्ती” याचा अर्थ, गुरे चारणाऱ्या समुदायाच्या बाबतीत, त्या समुदायाला पारंपरिक प्रवेश देण्यात आला होता ती अभयारण्ये आणि राष्ट्रीय उद्याने यांसारखी राखीव वने, संरक्षित वने व संरक्षित क्षेत्रे यांसह, गावाच्या किंवा भूक्षेत्राच्या हंगामी वापराच्या पारंपरिक किंवा रूढीगत सीमांमधील, रूढीगत सामाईक वनजमीन, असा आहे ;

(ख) “संरक्षित वन्यजीव वसतिस्थान” याचा अर्थ, कलम ४ ची पोटकलमे (१) व (२) यांतून उद्भवणाऱ्या कार्यपद्धतीविषयक आवश्यकतांनुसार क्षेत्रे निर्धारित करण्यासाठी केंद्र सरकारने स्थानिक क्षेत्रांतून नियुक्त केलेल्या तज्ज्ञांचा तसेच जनजाती कार्य मंत्रालयाच्या प्रतिनिधीचा समावेश असलेल्या, तज्ज्ञ समितीने खुल्या पद्धतीने विचारविनिमय केल्यानंतर, भारत सरकारच्या पर्यावरण व वन मंत्रालयाकडून निर्धारित व अधिसूचित करण्यात येतील अशा वन्यजीव संवर्धनाच्या प्रयोजनांसाठी अशी क्षेत्रे अबाधित ठेवण्याची आवश्यकता आहे, या वैज्ञानिक व वस्तुनिष्ठ निकषांच्या आधारे, प्रकरणनिहाय विशिष्ट रीतीने आणि स्पष्टपणे जी स्थापन करण्यात आलेली आहेत, अशी राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये यांची क्षेत्रे, असा आहे ;

(ग) “वनवासी अनुसूचित जनजाती” याचा अर्थ, जे प्रामुख्याने वनात राहतात आणि जे उपजीविकेच्या खऱ्याखऱ्या गरजांसाठी वनांवर किंवा वन जमिनींवर अवलंबून आहेत अशा अनुसूचित जनजातीतील व्यक्ती किंवा समूह, असा आहे आणि त्यामध्ये अनुसूचित जनजातीतील गुरे चारणाऱ्या समुदायाचा समावेश होतो ;

(घ) “वन जमीन” याचा अर्थ, कोणत्याही वन क्षेत्रात येणारी कोणत्याही वर्णनाची जमीन, असा आहे, आणि त्यामध्ये वर्गीकरण न केलेली वने, सीमांकित न केलेली वने, विद्यमान किंवा मानीव वने, संरक्षित वने, राखीव वने, अभयारण्ये आणि राष्ट्रीय उद्याने यांचा समावेश होतो ;

(ङ) “वन हक्क” याचा अर्थ, कलम ३ मध्ये निर्दिष्ट केलेले वन हक्क, असा आहे ;

(च) “वन गाव” याचा अर्थ, वनीकरण कामांसाठी कोणत्याही राज्य शासनाच्या वन विभागाद्वारे ज्या वनांमध्ये स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत किंवा वन आरक्षण प्रक्रियेद्वारे ज्या वन गावांमध्ये रूपांतरित केलेल्या होत्या अशा वस्त्या, असा आहे, आणि त्यामध्ये वन वस्ती गावांचा, नियत हक्क मागणीच्या धारण जमिनींचा, अशा गावांसाठी कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येणाऱ्या सर्व प्रकारच्या टांग्या-वस्त्यांचा समावेश होतो आणि त्यामध्ये लागवडीसाठी आणि शासनाने परवानगी दिलेल्या इतर वापरांसाठी असलेल्या जमिनींचाही समावेश होतो ;

(छ) “ग्रामसभा” याचा अर्थ, गावातील सर्व प्रौढ सदस्यांची मिळून बनलेली आणि कोणत्याही पंचायती, पाडे, टोले व इतर पारंपरिक ग्राम संस्था आणि निर्वाचित ग्राम समित्या नसलेल्या राज्यांच्या बाबतीत, महिलांचा पूर्ण व अनिर्बंध सहभाग असलेली ग्रामसभा, असा आहे ;

(ज) “वसतिस्थान” यामध्ये, आदिम जनजाती समूह व कृषि-पूर्व समुदाय आणि इतर वनवासी अनुसूचित जनजाती यांच्या रूढीगत वसतिस्थानांचा आणि राखीव वने व संरक्षित वने यांमधील अशा इतर वसतिस्थानांचा समावेश असणाऱ्या क्षेत्राचा समावेश होतो ;

(झ) “गौण वनोत्पादन” यामध्ये बांबू, खुरटी झाडे, खोड, वेत, कोसा, रेशमी किड्यांचे कोश, मध, मेण, लाख, तेंदू किंवा केंदू पत्ता, औषधी वनस्पती आणि शाक, मुळे, कंद व त्यांच्यासारख्या इमारती लाकूड नसलेल्या सर्व वनोत्पादनांचा समावेश होतो ;

(ञ) “मध्यवर्ती अभिकरण” याचा अर्थ, कलम ११ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेले मध्यवर्ती अभिकरण, असा आहे ;

(ट) “अधिसूचना” याचा अर्थ, राजपत्रात प्रसिद्ध केलेली अधिसूचना, असा आहे ;

(ठ) “विहित” याचा अर्थ, या अधिनियमान्वये करण्यात आलेल्या नियमांद्वारे विहित केलेले, असा आहे ;

(ड) “अनुसूचित क्षेत्रे” याचा अर्थ, संविधानाच्या अनुच्छेद २४४ च्या खंड (१) मध्ये निर्देशिलेली अनुसूचित क्षेत्रे, असा आहे ;

(ढ) “निरंतर वापर” याला, जैव-विविधता अधिनियम, २००२ याच्या कलम २ च्या खंड (ण) मध्ये जो २००३ चा अर्थ नेमून दिला असेल, तोच अर्थ असेल ; १८.

(ण) “इतर पारंपरिक वनवासी” याचा अर्थ, १३ डिसेंबर २००५ पूर्वी जी किमान तीन पिढ्यांपासून प्रामुख्याने वनात राहत आहे आणि उपजीविकेच्या खऱ्याखऱ्या गरजांसाठी वनांवर किंवा वन जमिनींवर अवलंबून आहे अशी कोणतीही व्यक्ती किंवा समुदाय, असा आहे.

स्पष्टीकरण.— या खंडाच्या प्रयोजनार्थ, “पिढी” याचा अर्थ, पंचवीस वर्षांचा कालखंड, असा आहे ;

(त) “गाव” याचा अर्थ,—

(एक) पंचायतीसंबंधीचे उपबंध (अनुसूचित क्षेत्रांवर विस्तारित करणे) अधिनियम, १९९६ याच्या १९९६ चा कलम ४ च्या खंड (ख) मध्ये निर्देशिलेले गाव ; किंवा ४०.

(दोन) अनुसूचित क्षेत्रांव्यतिरिक्त पंचायतींशी संबंधित असणाऱ्या कोणत्याही राज्य कायद्यामध्ये गाव म्हणून निर्देशिलेले कोणतेही क्षेत्र ; किंवा

(तीन) वन गावे, जुनी वसतिस्थाने किंवा वसाहती आणि भूमापन न केलेली गावे,—मग ती गाव म्हणून अधिसूचित करण्यात आलेली असोत किंवा नसोत ; किंवा

(चार) पंचायती नसलेल्या राज्यांच्या बाबतीत, कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येणारे पारंपरिक गाव, असा आहे ;

(थ) “वन्य प्राणी” याचा अर्थ, वन्य जीव (संरक्षण) अधिनियम, १९७२ याच्या अनुसूची एक ते १९७२ चा चार यामध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या आणि निसर्गामध्ये वन्य स्वरूपात आढळणाऱ्या प्राण्यांच्या कोणत्याही प्रजाती, ५३. असा आहे.

प्रकरण दोन

वन हक्क

३. (१) जे वैयक्तिक किंवा सामूहिक किंवा दोन्ही धारणाधिकाराची सुनिश्चिती करतात असे पुढील हक्क हे या अधिनियमाच्या प्रयोजनार्थ, सर्व वन जमिनींवरील वनवासी अनुसूचित जनजातींचे व इतर पारंपरिक वनवासींचे वन हक्क असतील :—

वनवासी
अनुसूचित
जनजाती व इतर
पारंपरिक
वनवासी यांचे
वन हक्क.

(क) वनवासी अनुसूचित जनजातीच्या किंवा इतर पारंपरिक वनवासीच्या सदस्याने किंवा सदस्यांनी, वस्ती करण्यासाठी किंवा उपजीविकेकरिता स्वतः लागवड करण्यासाठी वैयक्तिक किंवा सामाईक भोगवट्याखाली वन जमीन धारण करण्याचा व त्यामध्ये राहण्याचा हक्क ;

(ख) पूर्वीची संस्थाने, जमीनदारी किंवा अशा मध्यस्थ राजवटींमध्ये वापरात असलेल्या हक्कांसह कोणत्याही नावाने संबोधण्यात येणारे निस्तार यांसारखे सामूहिक हक्क ;

(ग) गावाच्या सीमांतर्गत किंवा सीमांबाहेर पारंपरिकपणे गोळा केली जाणारी गौण वनोत्पादने गोळा करण्यासाठी प्रवेश करणे, त्याचा वापर करणे किंवा त्याची विल्हेवाट लावणे यांबद्दलचा स्वामित्व हक्क ;

(घ) जलाशयांमध्ये मासेमारी करणे व इतर उत्पन्न घेणे, चराई करणे (प्रस्थापित वा तात्पुरती अशा दोन्ही स्वरूपाची) आणि भटक्या समाजांचा किंवा गुरे चारणाऱ्या समुदायाचा वनांमधील परंपरागत हंगामी प्रवेश यांसारखे वहिवाटीचे किंवा हक्कदारीचे इतर सामूहिक हक्क ;

(ङ) आदिम जनजाती समूह आणि कृषिपूर्व समुदाय यांच्या वसतिस्थानांच्या किंवा वस्त्यांच्या सामूहिक धारणाधिकाराचा समावेश असणारे हक्क ;

(च) जेथे हक्कांबाबत आक्षेप घेतले जातात अशा कोणत्याही राज्यात, कोणत्याही नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या विवादास्पद जमिनींमधील किंवा जमिनींवरील हक्क ;

(छ) कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरणाने किंवा कोणत्याही राज्य शासनाने वन जमिनींबाबत दिलेले पट्टे किंवा भाडेपट्टे किंवा इनाम यांचे मालकी हक्कांमध्ये रूपांतर करण्याचा हक्क ;

(ज) सर्व वन गावे, जुनी वसतिस्थाने, भूमापन न केलेली गावे आणि वनांमधील अन्य गावे,—मग ती अभिलिखित, अधिसूचित केलेली असोत किंवा नसोत - यांमध्ये वसाहत करण्याचा व त्यांचे महसुली गावात रूपांतर करण्याचा हक्क ;

(झ) निरंतर वापर करण्यासाठी पारंपरिकरीत्या संरक्षण व संवर्धन करण्यात येणाऱ्या कोणत्याही सामूहिक वन संपत्तीचे संरक्षण, पुनर्निर्माण किंवा संवर्धन करण्याचा अथवा व्यवस्थापन करण्याचा हक्क ;

(ञ) कोणत्याही राज्य कायद्यान्वये किंवा कोणतीही स्वायत्त जिल्हा परिषद किंवा स्वायत्त प्रादेशिक परिषद यांच्या कायद्यांन्वये मान्यता दिलेले हक्क किंवा कोणत्याही राज्याच्या संबंधित आदिवासींच्या कोणत्याही पारंपरिक किंवा रूढीगत कायद्यान्वये आदिवासींचे हक्क म्हणून मान्य केलेले हक्क ;

(ट) जैव-विविधता पाहण्याचा हक्क आणि जैव-विविधता व सांस्कृतिक विविधता यांच्याशी संबंधित असलेली बौद्धिक संपदा व पारंपरिक ज्ञान मिळविण्याचा सामूहिक हक्क ;

(ठ) खंड (क) ते (ट) मध्ये नमूद न केलेले परंतु वन्य प्राण्यांच्या कोणत्याही प्रजातींची शिकार करण्याचा किंवा त्यांना सापळ्यात पकडण्याचा किंवा त्यांच्या शरीराचा भाग कापून घेण्याचा रूढीगत हक्क वगळून वनवासी अनुसूचित जनजाती किंवा, यथास्थिति, इतर पारंपरिक वनवासी यांच्याकडून उपभोगण्यात येत असलेला अन्य कोणताही पारंपरिक हक्क ;

(ड) जेव्हा अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक वनवासी यांना, १३ डिसेंबर २००५ पूर्वी, त्यांची पुनर्वसनाची वैध हक्कदारी डावलून कोणत्याही स्वरूपाच्या वन जमिनीतून अवैधरीत्या निष्कासित किंवा विस्थापित करण्यात आले असेल तेव्हा अशा प्रकरणी, त्यांचे पर्यायी जमिनीसह मूळ स्वरूपात पुनर्वसन करण्याचा हक्क ;

१९८० चा (२) वन (संवर्धन) अधिनियम, १९८० यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, केंद्र सरकार, सरकारद्वारे व्यवस्था ६९. केलेल्या पुढील सुविधांकरिता वन जमिनी परिवर्तित करण्याची तरतूद करील, आणि त्यात दर हेक्टरी पंचाहत्तर वृक्षापेक्षा अधिक नसतील इतके वृक्ष पाडता येतील :—

(क) शाळा ;

(ख) दवाखाना किंवा रुग्णालय ;

(ग) अंगणवाड्या ;

- (घ) रास्त धान्य दुकाने ;
- (ङ) विद्युत व दूरसंदेशवाहक तारमार्ग ;
- (च) तलाव किंवा अन्य गौण जलाशये ;
- (छ) पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा व जल वाहिन्या ;
- (ज) जल किंवा पर्जन्यजल संचय संरचना ;
- (झ) लहान सिंचन कालवे ;
- (ञ) अपारंपरिक ऊर्जा साधन ;
- (ट) कौशल्य विकास किंवा व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्रे ;
- (ठ) रस्ते ; आणि
- (ड) समाज मंदिरे ;

परंतु असे की, जर,—

(एक) या पोटकलमात नमूद केलेल्या प्रयोजनांसाठी खुली करावयाची वन जमीन, प्रत्येक प्रकरणात एक हेक्टरपेक्षा कमी असेल तरच, आणि

(दोन) अशा विकास प्रकल्पांचा निपटारा, ग्रामसभेने त्याबाबत शिफारस केलेल्या शर्तीच्या अधीन करण्यात येईल तरच,

केवळ वन जमिनी अशा प्रकारे परिवर्तित करण्यात येतील.

प्रकरण तीन

वन हक्कांची मान्यता, त्यांचे पुनःस्थापन व ते निहित करणे व तत्संबंधित बाबी

वनवासी अनुसूचित
जनजाती व इतर
पारंपरिक वनवासी
यांच्या वन हक्कांना
मान्यता देणे व ते
निहित करणे.

४. (१) त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी आणि या अधिनियमाच्या तरतुदीस अधीन राहून, केंद्र सरकार, याद्वारे,—

(क) कलम ३ मध्ये नमूद केलेल्या सर्व वन हक्कांच्याबाबतीत, अनुसूचित जनजाती म्हणून घोषित करण्यात आले आहे अशा राज्यातील किंवा राज्यांच्या क्षेत्रांतील वनवासी अनुसूचित जनजाती ;

(ख) कलम ३ मध्ये नमूद केलेल्या सर्व वन हक्कांच्याबाबतीत, इतर पारंपरिक वनवासी,

यांचे हक्क मान्य करीत आहे व ते त्यांना निहित करीत आहे ;

(२) राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्ये यांतील संरक्षित वन्यजीव वसतिस्थानांमध्ये या अधिनियमान्वये मान्यता दिलेल्या वन हक्कांत नंतर बदल करता येतील किंवा ते पुनःप्रस्थापित करता येतील, परंतु, वन्य जीव संरक्षणासाठी अशी अबाधित क्षेत्रे निर्माण करण्याच्या प्रयोजनांसाठी, पुढील सर्व शर्तीची पूर्तता झाल्याशिवाय वन हक्कधारकांचे पुनःप्रस्थापन करण्यात येणार नाही किंवा त्यांच्या हक्कांना कोणत्याही रीतीने बाधा पोहोचविण्यात येणार नाही, जसे.—

(क) कलम ६ मध्ये विनिर्दिष्ट केल्याप्रमाणे वन हक्कांना मान्यता देण्याची व ते निहित करण्याची प्रक्रिया, विचाराधीन असलेल्या सर्व क्षेत्रांमध्ये पूर्ण करणे ;

(ख) वन्य जीव (संरक्षण) अधिनियम, १९७२ अन्वये प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करताना, राज्य शासनाच्या संबंधित अभिकरणांद्वारे असे सिद्ध करण्यात येईल की, वन हक्कधारकांची कार्ये किंवा त्यांच्या उपस्थितीचा प्रभाव हे वन्य प्राण्यांची भरून न काढता येण्याजोगी हानी होण्यास आणि उक्त प्रजाती आणि त्यांची वसतिस्थाने धोक्यात येण्यास, पुरेसे आहे ;

(ग) सहजीवन यासारखे इतर वाजवी विकल्प उपलब्ध नाहीत असा निष्कर्ष राज्य शासनाने काढला आहे ;

(घ) बाधित व्यक्ती व समुदाय यांच्याकरिता सुरक्षित उपजीविका पुरविण्यासाठी आणि केंद्र सरकारचे प्रस्तुत कायदे व धोरण यांत दिलेल्या, अशा बाधित व्यक्ती व समुदाय यांच्या आवश्यकतांची पूर्तता करण्यासाठी पुनर्वसन किंवा पर्यायी योजना तयार करणे व ती संसूचित करणे ;

(ड) प्रस्तावित पुनर्वसाहत व योजना यांच्याशी संबंधित असलेल्या क्षेत्रांमध्ये ग्रामसभेची लेखी स्वरूपातील मुक्त संमती मिळविणे ;

(च) वचन दिलेल्या योजनेप्रमाणे, पुनर्वसाहतीच्या ठिकाणी सुविधा पुरविल्याशिवाय व जमीन वाटप पूर्ण केल्याशिवाय पुनर्वसाहत करण्यात येणार नाही :

परंतु असे की, वन्यजीव संवर्धनाच्या प्रयोजनासाठी ज्यामधून हक्कधारकांचे अशा रीतीने स्थानांतरण करण्यात आले असेल अशी संरक्षित वन्यजीव वसतिस्थाने, नंतर अन्य उपयोगासाठी राज्य शासनाकडून किंवा केंद्र सरकारकडून किंवा इतर कोणत्याही संस्थेकडून परिवर्तित करण्यात येणार नाहीत.

(३) कोणत्याही राज्याच्या किंवा संघ राज्यक्षेत्राच्या संबंधातील वनवासी अनुसूचित जनजाती किंवा इतर पारंपरिक वनवासी, १३ डिसेंबर २००५ पूर्वी वनजमिनीचा भोगवटा करित होते या शर्तीस अधीन राहून, अशा वनवासी अनुसूचित जनजातीचे आणि इतर पारंपरिक वनवासींचे, या अधिनियमाअन्वये वन जमीन आणि त्यांचे वसतिस्थान यांबाबतचे वन हक्क मान्य करून ते त्यांना निहित करण्यात येतील.

(४) पोटकलम (१) द्वारे प्रदान करण्यात आलेला हक्क, वारसाप्राप्त (वंशपरंपरागत) असेल, मात्र तो, अन्यसंक्राम्य किंवा हस्तांतरणीय असणार नाही आणि त्याची नोंद, विवाहित व्यक्तीच्याबाबतीत, पती-पत्नी या दोघांच्या नावाने संयुक्तपणे, आणि एकच व्यक्ती कुटुंबप्रमुख असलेल्या कुटुंबाच्याबाबतीत, अशा एकाच व्यक्तीच्या नावाने करण्यात येईल आणि प्रत्यक्ष वारस नसेल त्याबाबतीत, असा वारसाहक्क जवळच्या नातेवाईकाकडे जाईल.

(५) अन्यथा तरतूद केली असेल त्या व्यतिरिक्त, मान्यतेची व पडताळणीची प्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत, वनवासी, अनुसूचित जनजाती किंवा इतर पारंपरिक वनवासी यांच्या कोणत्याही सदस्याला, त्याच्या भोगवट्यातील वन जमिनीतून निष्कासित करण्यात येणार नाही किंवा काढून टाकण्यात येणार नाही.

(६) जेव्हा पोटकलम (१) द्वारे मान्य केलेले व निहित केलेले वन हक्क हे, कलम ३ च्या पोटकलम (१) च्या खंड (क) मध्ये नमूद केलेल्या जमिनीच्या संबंधातील असतील त्याबाबतीत, अशी जमीन, या अधिनियमाच्या प्रारंभाच्या दिनांकास, एखाद्या व्यक्तीच्या किंवा कुटुंबाच्या किंवा समुदायाच्या भोगवट्याखाली असेल आणि ती प्रत्यक्ष भोगवट्याखाली असलेल्या क्षेत्रापुरती मर्यादित असेल आणि कोणत्याही परिस्थितीत, ती चार हेक्टरपेक्षा अधिक असणार नाही.

(७) या अधिनियमात विनिर्दिष्ट केलेले बोजे व प्रक्रियात्मक आवश्यकता यांपासून, तसेच वन (संवर्धन) अधिनियम, १९८० चा १९८० अन्वये ना-हरकत, “ निव्वळ विद्यमान मूल्य ”, प्रदान करण्याची आवश्यकता आणि वन जमिनीच्या अपवाहनाच्या ६९. बदल्यात करावयाचे “ हानिपूरक वनरोपण ”, यांपासून मुक्त असे वन हक्क प्रदान करण्यात येतील.

(८) या अधिनियमाअन्वये मान्यता दिलेल्या व निहित केलेल्या वन हक्कांमध्ये, सरकारी विकास कामांच्या अडथळ्यांमुळे जमीनविषयक नुकसानभरपाई न देता, ज्यांना त्यांच्या निवासस्थानातून आणि लागवडीच्या जमिनीमधून विस्थापित करण्यात आले होते आणि ती जमीन ज्या प्रयोजनासाठी संपादित केली होती त्याच प्रयोजनासाठी उक्त संपादन केल्यापासून पाच वर्षांच्या आत, वापरण्यात आलेली नाही, हे सिद्ध करू शकणाऱ्या अशा वनवासी अनुसूचित जनजाती आणि इतर पारंपरिक वनवासी यांच्या जमीनविषयक हक्कांचा समावेश असेल.

५. या अधिनियमाअन्वये जेथे कोणत्याही वन हक्काचे धारक असतील अशा क्षेत्रांतील कोणत्याही वन हक्कांचे वन हक्कधारकांची धारक, ग्रामसभा आणि गावपातळीवरील संस्था यांना,— कर्तव्ये.

(क) वन्यजीव, वन्य आणि जैव-विविधता यांचे संरक्षण करण्याचा ;

(ख) लगतची पाणलोट क्षेत्रे, जलस्रोत व इतर पारिस्थितीकीय संवेदनक्षम क्षेत्रे पुरेशी संरक्षित आहेत याची सुनिश्चिती करण्याचा ;

(ग) वनवासी अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक वनवासी यांचे निवासस्थान, त्यांच्या सांस्कृतिक व नैसर्गिक वारशाला कोणत्याही प्रकारे बाधा पोहोचेल अशा कोणत्याही प्रकारच्या विघातक प्रथांपासून सुरक्षित ठेवले असल्याची सुनिश्चिती करण्याचा ;

(घ) सामूहिक वन संपत्तीतील प्रवेशाचे विनियमन करण्यासाठी आणि वन्य प्राणी, वन व जैव-विविधता यांवर प्रतिकूल परिणाम करणारी कोणतीही कृती थांबविण्यासाठी ग्रामसभेने घेतलेल्या निर्णयांचे अनुपालन केले जात असल्याची सुनिश्चिती करण्याचा, अधिकार प्रदान केलेला आहे.

प्रकरण चार

वन हक्क निहित करण्यासाठी प्राधिकरणे व कार्यपद्धती.

वनवासी
अनुसूचित
जनजाती व इतर
पारंपरिक
वनवासी यांचे
वन हक्क निहित
करण्यासाठी
प्राधिकरणे आणि
त्यांची
कार्यपद्धती.

६. (१) या अधिनियमाअन्वये ग्रामसभेच्या अधिकारितेच्या स्थानिक सीमांच्या आतील वनवासी अनुसूचित जनजाती व इतर पारंपरिक वनवासी यांना देण्यात येतील असे वैयक्तिक किंवा सामूहिक वन हक्क किंवा ते दोन्ही हक्क यांचे स्वरूप आणि त्यांची व्याप्ती ठरविण्याची प्रक्रिया सुरू करण्यासाठी, त्यांच्याकडून हक्कमागण्या प्राप्त करून, त्या एकत्रित करून, त्यांची पडताळणी करून आणि अशा हक्कांचा वापर करण्यासाठी विहित केलेल्या रीतीने शिफारस केलेल्या प्रत्येक दाव्याचे क्षेत्र रेखांकित करणारा नकाशा तयार करणारे, ग्रामसभा एक प्राधिकरण असेल आणि त्यानंतर ग्रामसभा, तशा आशयाचा ठराव संमत करील आणि त्यानंतर त्याची एक प्रत उपविभागस्तरीय समितीकडे पाठवील.

(२) ग्रामसभेच्या निर्णयामुळे व्यथित झालेल्या कोणत्याही व्यक्तीस, पोटकलम (३) अन्वये घटित करण्यात आलेल्या उपविभागस्तरीय समितीकडे विनंतीअर्ज दाखल करता येईल आणि उपविभागस्तरीय समिती अशा विनंती अर्जावर विचार करून तो निकालात काढील :

परंतु असे की, असा प्रत्येक विनंतीअर्ज, ग्रामसभेने ठराव संमत केल्याच्या दिनांकापासून साठ दिवसांच्या आत दाखल करण्यात येईल :

परंतु आणखी असे की, व्यथित झालेल्या व्यक्तीला, आपली बाजू मांडण्याची वाजवी संधी दिल्याखेरीज, असा कोणताही विनंतीअर्ज अशा व्यक्तीच्या विरुद्ध निकालात काढला जाणार नाही.

(३) राज्य शासन, ग्रामसभेने संमत केलेला ठराव तपासण्यासाठी उपविभागस्तरीय समिती घटित करील आणि वन हक्कांचे अभिलेख तयार करून तो, अंतिम निर्णयासाठी उपविभागीय अधिकाऱ्यामार्फत जिल्हास्तरीय समितीकडे पाठवील.

(४) उपविभागस्तरीय समितीच्या निर्णयामुळे व्यथित झालेल्या कोणत्याही व्यक्तीस, उपविभागस्तरीय समितीच्या निर्णयाच्या दिनांकापासून साठ दिवसांच्या आत, जिल्हास्तरीय समितीकडे विनंतीअर्ज दाखल करता येईल आणि जिल्हास्तरीय समिती, अशा विनंतीअर्जावर विचार करून तो निकालात काढील :

परंतु असे की, उप विभागस्तरीय समितीकडे दाखल करण्यात आल्याखेरीज आणि तिने त्यावर विचार केला असल्याखेरीज, ग्रामसभेच्या ठरावाविरुद्ध कोणताही विनंतीअर्ज, थेट जिल्हास्तरीय समितीपुढे दाखल करण्यात येणार नाही :

परंतु आणखी असे की, व्यथित झालेल्या व्यक्तीला आपली बाजू मांडण्याची वाजवी संधी दिल्याशिवाय, असा कोणताही विनंतीअर्ज, अशा व्यथित व्यक्तीच्या विरुद्ध निकालात काढला जाणार नाही.

(५) राज्य शासन, उपविभागस्तरीय समितीने तयार केलेल्या वन हक्कांच्या अभिलेखावर विचार करण्यासाठी व त्यास अंतिम मान्यता देण्यासाठी जिल्हास्तरीय समिती घटित करील.

(६) वनहक्कांच्या अभिलेखावरील जिल्हास्तरीय समितीचा निर्णय, अंतिम व बंधनकारक असेल.

(७) राज्य शासन, वन हक्कांना मान्यता देण्याच्या व ते निहित करण्याच्या प्रक्रियेचे संनियंत्रण करण्याकरिता आणि मध्यवर्ती अभिकरणाकडून मागणी करण्यात येतील अशी विवरणे व असे अहवाल, त्याला सादर करण्याकरिता, एक राज्यस्तरीय संनियंत्रण समिती घटित करील.

(८) उप विभागस्तरीय समिती, जिल्हास्तरीय समिती व राज्यस्तरीय संनियंत्रण समिती, विहित करण्यात येईल त्याप्रमाणे, राज्य शासनाच्या महसूल, वन व जनजाती कार्य विभागांतील अधिकारी आणि संबंधित पंचायत राज संस्था यांनी नेमलेले समुचित स्तरावरील पंचायत राज संस्थांचे तीन सदस्य, त्यापैकी दोन सदस्य हे अनुसूचित जनजातीतील असतील व त्यातील किमान एक सदस्य महिला असेल, यांची मिळून बनलेली असेल.

(९) उप विभागस्तरीय समिती, जिल्हास्तरीय समिती व राज्यस्तरीय संनियंत्रण समिती यांची रचना व कामे आणि त्यांची कामे पार पाडताना त्यांनी अनुसरावयाची कार्यपद्धती, ही विहित करण्यात येईल त्याप्रमाणे असेल.

प्रकरण पाच

अपराध व शास्ती

या
अधिनियमाअन्वये
प्राधिकरणांचे व
समित्यांचे सदस्य
किंवा अधिकारी
यांनी केलेले
अपराध.

७. कोणतेही प्राधिकरण किंवा समिती किंवा अशा प्राधिकरणाचा किंवा समितीचा अधिकारी किंवा सदस्य, वन हक्कांच्या मान्यतेशी संबंधित असणाऱ्या या अधिनियमाच्या किंवा त्याअन्वये करण्यात आलेल्या कोणत्याही नियमांच्या तरतुदींचे उल्लंघन करित असेल तर, ते प्राधिकरण, किंवा ती समिती किंवा ते अधिकारी किंवा सदस्य या अधिनियमाखालील अपराधाबद्दल दोषी असल्याचे मानण्यात येतील आणि त्यांच्याविरुद्ध कारवाई केली जाण्यास आणि एक हजार रुपयांपर्यंत असू शकेल इतक्या द्रव्यदंडाच्या शिक्षेस ते पात्र ठरतील :

परंतु असे की, या कलमात निर्देशिलेल्या प्राधिकरणाच्या किंवा समितीच्या कोणत्याही सदस्याने किंवा विभाग प्रमुखाने किंवा कोणत्याही व्यक्तीने, अपराध तिच्या किंवा त्यांच्या नकळत घडला होता किंवा असा अपराध घडू नये म्हणून त्याने/तिने योग्य ती सर्व दक्षता घेतली होती असे सिद्ध केले तर, तो सदस्य किंवा विभागप्रमुख किंवा ती व्यक्ती, या पोटकलमात अंतर्भूत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीमुळे, कोणत्याही शिक्षेस पात्र ठरणार नाही.

८. ग्रामसभेच्या ठरावाशी संबंधित असणाऱ्या विवादाच्या प्रकरणात, कोणत्याही वनवासी अनुसूचित जनजातीने किंवा ग्रामसभेने ठरावाद्वारे, कोणत्याही उच्चतर प्राधिकरणाच्या विरोधात, राज्यस्तरीय संनियंत्रण समितीला साठ दिवसांपेक्षा कमी नसेल इतक्या कालावधीची नोटीस दिल्याशिवाय आणि राज्यस्तरीय संनियंत्रण समितीने, अशा प्राधिकरणाच्या विरोधात कार्यवाही केल्याशिवाय, कोणतेही न्यायालय, कलम ७ खालील कोणत्याही अपराधाची दखल घेणार नाही.

अपराधांची
दखल.

प्रकरण सहा

संकीर्ण

९. प्रकरण चारमध्ये निर्देशिलेल्या प्राधिकरणांचा प्रत्येक सदस्य आणि या अधिनियमाद्वारे किंवा त्याअन्वये १८६० चा प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांचा वापर करणारा अन्य प्रत्येक अधिकारी हा, भारतीय दंड संहितेच्या कलम २१ च्या ४५. अर्थातर्गत लोकसेवक असल्याचे मानण्यात येईल.

प्राधिकरण
इत्यादीचे सदस्य
लोकसेवक
असणे.

१०. (१) या अधिनियमाद्वारे किंवा त्याअन्वये सद्भावपूर्वक केलेल्या किंवा करण्याचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीबद्दल, केंद्र सरकारच्या, किंवा राज्य शासनाच्या कोणत्याही अधिकाऱ्याविरुद्ध किंवा अन्य कर्मचाऱ्यांविरुद्ध कोणताही दावा, खटला किंवा अन्य कायदेशीर कार्यवाही दाखल करण्यात येणार नाही.

सद्भावपूर्वक
केलेल्या कारवाईस
संरक्षण.

(२) या अधिनियमाअन्वये सद्भावपूर्वक केलेल्या किंवा करण्याचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीमुळे झालेल्या किंवा होण्याचा संभव असलेल्या कोणत्याही नुकसानीबद्दल, केंद्र सरकारच्या किंवा राज्य शासनाच्या किंवा त्यांच्या अधिकाऱ्यांच्या किंवा अन्य कर्मचाऱ्यांच्या विरोधात, कोणताही दावा किंवा अन्य कायदेशीर कार्यवाही दाखल करण्यात येणार नाही.

(३) या अधिनियमाअन्वये सद्भावपूर्वक केलेल्या किंवा करण्याचे अभिप्रेत असलेल्या कोणत्याही गोष्टीमुळे, प्रकरण चारमध्ये निर्देशिलेल्या कोणत्याही प्राधिकरणाविरुद्ध तसेच त्याची अध्यक्षपदीय व्यक्ती, त्याचे सदस्य, सदस्य-सचिव, अधिकारी व अन्य कर्मचारी यांच्याविरुद्ध कोणताही दावा किंवा अन्य कायदेशीर कार्यवाही दाखल करण्यात येणार नाही.

११. जनजाती कार्याशी संबंधित काम करणारे केंद्र सरकारचे मंत्रालय किंवा याबाबतीत केंद्र सरकारने प्राधिकृत केलेला अन्य कोणताही अधिकारी किंवा प्राधिकरण हे, या अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्याकरिता मध्यवर्ती अभिकरण असेल.

मध्यवर्ती
अभिकरण.

१२. प्रकरण चारमध्ये निर्देशिलेले प्रत्येक प्राधिकरण, या अधिनियमाद्वारे किंवा त्याअन्वये आपली कर्तव्ये पार पाडीत असताना व आपल्या अधिकारांचा वापर करीत असताना, केंद्र सरकार, वेळोवेळी लेखी स्वरूपात देईल अशा सर्वसाधारण किंवा विशेष निदेशांना अधीन असेल.

निदेश देण्याचा
केंद्र सरकारचा
अधिकार.

११९६ चा ४०. १३. या अधिनियमात आणि पंचायतीसंबंधीचे उपबंध (अनुसूचित क्षेत्रांवर विस्तारित करणे) अधिनियम, १९९६ याच्या तरतुदींमध्ये अन्यथा तरतूद केली असेल त्याव्यतिरिक्त, या अधिनियमातील तरतुदी, त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्याच्या तरतुदींना न्यूनता न आणता त्यात भर टाकणाऱ्या असतील.

हा अधिनियम अन्य
कोणत्याही
कायद्याला न्यूनता
आणणार नाही.

१४. (१) केंद्र सरकारला, अधिसूचनेद्वारे आणि पूर्वप्रसिद्धीच्या शर्तीस अधीन राहून, या अधिनियमाच्या तरतुदी अंमलात आणण्यासाठी नियम करता येतील.

नियम करण्याचा
अधिकार.

(२) विशेषतः आणि पूर्वगामी अधिकारांच्या सर्वसाधारणतेस बाध न आणता, अशा नियमांमध्ये, पुढीलपैकी सर्व किंवा त्यापैकी कोणत्याही बाबींसाठी तरतूद करता येईल :-

(क) कलम ६ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कार्यपद्धतीच्या अंमलबजावणीचा प्रक्रियात्मक तपशील ;

(ख) हक्क मागण्या प्राप्त करणे, त्या एकत्रित करणे व त्यांची पडताळणी करणे आणि कलम ६च्या पोटकलम (१) अन्वये असलेल्या वन हक्कांचा वापर करण्याकरिता शिफारस केलेल्या प्रत्येक हक्क मागणीचे क्षेत्र रेखांकित करणारा नकाशा तयार करणे याबद्दलची कार्यपद्धती आणि त्या कलमाच्या पोटकलम (२) अन्वये उप विभागीय समितीकडे विनंतीअर्ज दाखल करण्याची रीत ;

(ग) कलम ६ च्या पोटकलम (८) अन्वये उप विभागस्तरीय समिती, जिल्हास्तरीय समिती आणि राज्यस्तरीय संनियंत्रण समिती यांचे सदस्य म्हणून नियुक्त करावयाच्या, राज्य शासनाच्या महसूल, वन व जनजाती कार्य विभागांच्या अधिकाऱ्यांचा स्तर ;

(घ) कलम ६ च्या पोटकलम (९) अन्वये उप विभागस्तरीय समिती, जिल्हास्तरीय समिती आणि राज्यस्तरीय संनियंत्रण समिती यांची रचना व कामे आणि त्यांची कामे पार पाडताना त्यांनी अनुसरावयाची कार्यपद्धती ;

(ङ) विहित करणे आवश्यक असेल किंवा विहित करता येईल अशी अन्य कोणतीही बाब ;

(३) या अधिनियमाअन्वये केंद्र सरकारने केलेला प्रत्येक नियम, तो करण्यात आल्यानंतर, शक्य होईल तितक्या लवकर, संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर एका सत्राने अथवा क्रमवर्ती दोन किंवा अधिक सत्रे मिळून बनलेल्या अशा एकूण तीस दिवसांच्या कालावधीकरिता, ते सत्रासीन असताना ठेवण्यात येईल, आणि जर उपरोक्त सत्राच्या किंवा क्रमवर्ती सत्राच्या लागोपाठचे सत्र समाप्त होण्यापूर्वी त्या नियमात कोणतेही फेरबदल करण्याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले असेल अथवा तो नियम करण्यात येऊ नये याबाबत दोन्ही सभागृहांचे मतैक्य झाले तर, त्यानंतर तो नियम, अशा फेरबदल केलेल्या स्वरूपातच अंमलात येईल किंवा, यथास्थिति, तो मुळीच अंमलात येणार नाही ; तथापि, अशा कोणत्याही फेरबदलामुळे किंवा विलोपनामुळे, त्या नियमाअन्वये यापूर्वी करण्यात आलेल्या कोणत्याही गोष्टीच्या विधिग्राह्यतेला बाध येणार नाही.

डॉ. जी. नारायण राजू,

सचिव,

भारत सरकार.